
TOPLUMSAL CİNSİYETİN İNŞASINDA DİLİN ROLÜ: FOUCAULT, BOURDIEU, LACAN VE KRİSTEVA YAKLAŞIMLARI İLE İSLAM BAĞLAMINDA BİR ANALİZ

THE ROLE OF LANGUAGE IN THE CONSTRUCTION OF GENDER: AN ANALYSIS IN THE ISLAMIC CONTEXT THROUGH THE THEORIES OF FOUCAULT, BOURDIEU, LACAN, AND KRİSTEVA

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÇAĞIL

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri

acagil@agri.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6601-753X

Atıf Gösterme: ÇAĞIL, Abdullah, "Toplumsal Cinsiyetin İnşasında Dilin Rolü: Foucault, Bourdieu, Lacan ve Kristeva Yaklaşımları ile İslam Bağlamında Bir Analiz" Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD), Temmuz 2025 (16), s. 1-13.

Geliş Tarihi:

07 Mayıs 2025

Kabul Tarihi:

11 Haziran 2025

©2025 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Bu makale, dilin toplumsal cinsiyet rollerinin inşasındaki rolünü Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Jacques Lacan ve Julia Kristeva'nın bakış açısından yola çıkarak incelemeyi ve söz konusu teorik çerçeveyi, İslam toplumlarındaki toplumsal cinsiyet normlarının dilsel inşasıyla ilişkilendirerek değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Buna göre çalışmanın ilk kısmında toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında Foucault'nun 'iktidar-bilgi ilişkisi' ve 'normalizasyon' kavramlarına atıfta bulunulmuş ve buradan hareketle Kur'an ve hadislerde geçen konuyla ilgili normatif ifadeler analiz edilerek toplumsal cinsiyet rollerinin İslam toplumlarındaki dilsel inşası sürecine değinilmiştir. İkinci kısımda Bourdieu'nün 'habitus' ve 'sembolik güç' kavramları çerçevesinde dilin, toplumsal yapı ve güç ilişkilerinin sembolik bir ifadesi olduğuna değinilerek bu yaklaşımın, yine İslam toplumlarındaki toplumsal cinsiyet normları bağlamında, Kur'an ve hadis metinlerindeki ifadelerle ne derece örtüştüğü üzerinde durulmuştur. Üçüncü kısımda Lacan'ın, bilinçdışı süreçler açısından toplumsal cinsiyet rollerinin dil aracılığıyla şekillenmesine odaklanan 'simgesel düzen' teorisinin 'ayna evresi' ve 'fallus' kavramlarına atıfla İslam toplumlarında örtünme ve cinsiyet rollerini tarif eden ayetler analiz edilmiştir. Dördüncü kısımda ise toplumsal cinsiyetin dilsel inşası, Kristeva'nın 'abject' (iğrençlik, dışlanma) kavramı bağlamında (kadınlık, annelik rolleri) ele alınmış ve İslam toplumlarındaki anneliği kutsama eğiliminin ve kadın bedenine dair bazı yaklaşımların 'abject' teorisiyle ne denli kesiştiği sorgulanmıştır; Kur'an ve hadislerin toplumsal kabullerdeki rolüne ve rivayetlerin sıhhatinin bu kabuller üzerindeki etkisine işaret edilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada; öncelikle Foucault, Bourdieu, Lacan ve Kristeva'nın toplumsal cinsiyet rollerinin inşası hususunda, farklı bakış açılarına sahip olmalarına rağmen, dile merkezi bir rol verdikleri gösterilmiş ve ardından söz konusu yaklaşımlardan hareketle İslam toplumlarında, toplumsal cinsiyet rollerinin inşası bağlamında, normatif metinlerle toplumsal pratikler arasında karmaşık ve çok yönlü bir ilişki olduğuna dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Semiyotik, Toplumsal cinsiyet, Sembolik güç, Simgesel düzen.

Abstract: This article aims to examine the role of language in the construction of gender roles through the perspectives of Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Jacques Lacan, and Julia Kristeva, and to evaluate the theoretical framework in relation to the linguistic construction of gender norms within Islamic societies. Accordingly, in the first part of the study, Foucault's concepts of "power-knowledge relations" and "normalization" are referenced in the context of gender roles, and based on these concepts, normative expressions found in the Qur'an and Hadith are analyzed to address the linguistic construction of gender roles in Islamic societies. In the second part, drawing on Bourdieu's concepts of "habitus" and "symbolic power," language is discussed as a symbolic expression of social structure and power relations, and the extent to which this approach aligns with the expressions of gender norms in the Qur'an and Hadith is explored within the context of Islamic societies. In the third part, Lacan's theory of the "symbolic order," which focuses on the construction of gender

roles through language and unconscious processes, is analyzed with reference to the "mirror stage" and "phallus" concepts, in relation to Qur'anic verses describing veiling and gender roles. In the fourth part, the linguistic construction of gender is addressed through Kristeva's concept of the "abject" (disgust/exclusion), particularly with regard to femininity and motherhood, and the extent to which the sanctification of motherhood and certain views on the female body in Islamic societies intersect with the abject theory is questioned; the role of the Qur'an and Hadith in shaping societal perceptions, and the impact of the perceived authenticity of hadiths on such perceptions, is also noted. As a result, this study first demonstrates that Foucault, Bourdieu, Lacan, and Kristeva, despite their different perspectives on the construction of gender roles, all emphasize the central role of language. Then, drawing on these approaches, the study highlights the complex and multidimensional relationship between normative texts and social practices in the construction of gender roles within Islamic societies.

Keywords: *Language, Semiotics, Gender, Symbolic power, Symbolic order.*

GİRİŞ

Dil, toplumsal yapıların inşasında hayati bir rol oynar. Toplumsal cinsiyet de biyolojik temellere dayandırılmasına rağmen, dil aracılığıyla toplumsal bağlamda anlam kazanır ve yeniden üretilir. Bu anlamda dilin toplumsal cinsiyetin şekillenmesindeki rolü, toplumun normları ve değerleri ile sürekli olarak etkileşim hâlinindedir.¹ Toplumsal cinsiyet inşası tartışmalarında sosyal kuramlar kadar psikolojik analizler de önemli bir yer tutar. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet meselesini, söz konusu yaklaşımlar çerçevesinde görüş bildiren düşünürler üzerinden ele almak verimli bir sahada çalışmak anlamına gelir.

Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Jacques Lacan ve Julia Kristeva gibi teorisyenler, farklı noktalardan hareketle dilin toplumsal cinsiyetin inşasındaki öneminin altını çizerek bu konuda zengin bir içerik üretmişlerdir. Söz gelimi Foucault'nun iktidar ve bilgi arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmaları, dilin toplumsal normları şekillendiren bir iktidar aracı olduğuna dair imalar içerir; Bourdieu'nün 'sembolik güç' kavramı, dilin toplumsal yapılar üzerinden bir baskı ve dahası bu baskının bir yeniden üretim aracı olarak işlediğini gösterir; Lacan, dilin 'simgesel düzen' içerisinde bilinçdışı süreçleri nasıl şekillendirdiğini ve cinsiyetin bu süreçte nasıl inşa edildiğini ortaya koyar; Kristeva, 'abject' (toplumsal dışlanma) kavramına dayanarak dilin, toplumsal cinsiyetin dışlayıcı ve kapsayıcı unsurlarını hangi yollarla belirlediğine işaret eder. Başka bir deyişle Foucault'nun 'iktidar-bilgi ilişkisi' teorisi, toplumsal cinsiyetin inşasında dilin rolünü anlamamıza olanak tanır. Bourdieu, dilin toplumsal yapılar üzerindeki sembolik gücünü teslim eder ve bu da bize yine toplumsal cinsiyetin inşasını anlama fırsatı sunar. Lacan'ın 'simgesel düzen' teorisi, dilin bilinçdışı süreçlerde nasıl etkili olduğunu ve

¹ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, çev. Gino Raymond ve Matthew Adamson, ed. John B. Thompson, (Cambridge: Harvard University Press, 1991), 83-85.

toplumsal cinsiyet rollerinin dil yoluyla nasıl kurulduğunu gösterir. Kristeva, toplumsal dışlanma ve dil ilişkisini ele alarak kadınlık ve annelik gibi toplumsal cinsiyet rollerinin dil aracılığıyla nasıl şekillendiğini tartışır.

Öte taraftan İslam'da ise toplumsal cinsiyet rolleri, Kur'an ve hadislerdeki normatif düzenlemeler yoluyla şekillenir. Bu metinler, toplumsal normları belirleyen dilsel yapıların merkezindedir, özellikle kadın ve erkeğin toplumsal rollerine dair Kur'an'daki ayetler ve Peygamber'in hadisleri, bu rollerin dilsel inşasında belirleyici bir etkiye sahiptir. Nitekim Kur'an'da kadın ve erkek ilişkisini belirleyen hükümler, toplumsal düzenin temel ilkeleri olarak sunulmuş ve dahası bu düzen, İslam toplumlarındaki cinsiyet rollerinin sınırlarını çizmiştir.

İşte bu çalışmada Foucault, Bourdieu, Lacan ve Kristeva'nın yaklaşımları üzerinden dilin toplumsal cinsiyet inşasındaki rolü analiz edilecek ve yine bu düşünürlere atıfla İslam toplumlarındaki cinsiyet rollerinin dilsel normlar (Kur'an ve hadis metinleri) aracılığıyla nasıl şekillendiğine dikkat çekilecektir. Böylece bu çalışmada İslam toplumlarındaki toplumsal cinsiyet normlarının modern dil teorileri ile ne derece örtüşüp örtüşmediğine dair kısa ve öz bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Foucault'nun Perspektifi: Dil, İktidar ve Cinsiyet

1.1. İktidar İlişkileri ve Dil

Foucault, dilin iktidar ilişkileri üzerindeki etkisini ısrarla vurgular. Foucault'ya göre dil, 'iktidar-bilgi ilişkisi'nde olmazsa olmaz bir araç olarak toplumsal norm ve kimlik kurmada merkezi bir rol oynar ve dolayısıyla dilin, toplumsal normları nasıl pekiştirdiğini ve bireylerin bu normlara nasıl uyum sağlamaya zorlandığını açıklamak önemli bir meseledir.² Nitekim bu açıdan toplumsal cinsiyet, dil aracılığıyla kurulan ve yeniden üretilen bir 'iktidar-bilgi ilişkisi'nin sonucu olarak şekillenir.

Bununla birlikte Foucault'nun üzerinde durduğu başka bir önemli kavram ise disiplindir ve bu kavram; toplumsal normların bireyler üzerinde bir dizi iktidar mekanizması aracılığıyla nasıl işlediğini göstermeye yaramaktadır. Bu mekanizmalar, bireylerin bedenleri ve kimlikleri üzerinde etkilidir ve yine bu süreçte dil, toplumsal cinsiyet rollerinin inşasında önemli bir rol oynar.³ Nihayetinde Foucault'nun analizleri, toplumsal cinsiyetin normatif bir düzen içinde dilsel olarak nasıl şekillendiğini anlamak bakımından önemli veriler sunar.

² Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev. Şehsuvar Aktaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 31-32.

³ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992), 170.

1.2. Normalizasyon

Foucault, söz konusu kavramlardan başka, normalizasyon kavramına da dikkat çeker ve buradan hareketle toplumsal yapıların nasıl şekillendiğini ve bireylerin bu normlara nasıl uyum sağladığını göstermek ister.⁴ Ona göre kadın ve erkek rolleri, dil aracılığıyla kurulan ve yeniden üretilen toplumsal normlardır. Söz gelimi Foucault'ya göre kadınların dışarıda değil, evde; erkeklerin ise evde değil, dışarıda olması gerektiğine dair tanıdık söylem ve hâliyle bu söylemin var olduğu dilsel kalıplar, toplumsal cinsiyetin normalizasyon sürecinde nasıl işlediğini gösterir niteliktedir.⁵

1.3. İslam'da Cinsiyetin İnşası ve Foucault'nun Görüşleri

İslam toplumlarında toplumsal cinsiyet rolleri, Kur'an ve hadislerdeki normatif düzenlemeler aracılığıyla belirlenir. Nisa Suresi 34. ayet, erkeği, kadının yöneticisi ve koruyucusu konumunda görerek toplumsal cinsiyet rollerinde belirli bir iktidar ilişkisi gözetir.⁶ Peygamber'in "*Cennet annelerin ayakları altındadır*" hadisi ise kadınların önemsemesi gereken rollere dair göstergeler sunar ve böylece dilsel normlar, toplumsal cinsiyetin inşasında önemli bir rol oynar.⁷ Bu ayet ve hadis, Foucault'nun ortaya koyduğu düşünsel süreçleri ihtiva ediyor gibi görünmekle beraber burada, yine de göz ardı edilmemesi gereken önemli bir fark vardır. Mezkûr ayet ve hadis, iki cinsiyet arasındaki farkı, bunlardan birinin aleyhine olacak şekilde yeni bir toplumsal cinsiyet inşası için kullanmaktan çok, hâlihazırda dezavantajlı olan cinsiyetin rolünü düzeltmeye yönelik bir çaba olarak görünmektedir. Nitekim İslam öncesi ve sonrası dönem karşılaştırıldığında kadının değişen konumu bu çabaya dair olumlu bir şeyler anlatmaktadır.⁸

2. Bourdieu'nün Perspektifi: Dil ve Habitus

Bourdieu dilin, toplumsal yapıların üretiminde kritik bir rol oynadığı iddiasındadır. Ona göre dil, sadece iletişim aracı değil, aynı zamanda toplumsal sınıfların ve güç ilişkilerinin sembolik bir ifadesidir. Dil aracılığıyla kurulan toplumsal cinsiyet gerçeği; "*kadınlara geleneksel cinsiyetçi iş bölümü tarafından dayatılan bir eğilim olan itaatkârlığı gerektirir*

⁴ Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, çev. Ferhat Taylan, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 51.

⁵ Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007), 236.

⁶ Nisa: 4/34.

⁷ Celaleddin Suyuti, *el-Camiu's-sağir*, çev. Seyit Avcı, (Konya: Serhat Kitabevi, 2014), 2/35.

⁸ Necdet Çağıl, "İslam Öncesi Mekke Toplumunda Kadın", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2011), 203.

*çünkü bu itaatkârlık, kendileri de kadınsı olarak algılanan eğilimlere yönlendirir.”*⁹ Bourdieu’ye göre dil, sembolik bir güç olarak bireylerin toplumsal konumlarını belirler ve toplumsal cinsiyet rollerinin inşasında önemli bir rol oynar. Nihayet Bourdieu’nün ‘sembolik güç’ teorisi, toplumsal cinsiyetin, dil aracılığıyla toplumsal norm ve değerlerle nasıl pekiştirildiğini anlatır; dilsel bir etkinlik, bize muhatabımızın toplumsal konumu hakkında ipuçları verir ve dahası iletişimin kendisi de bu ekseninde gerçekleşir.¹⁰

Toplumsal cinsiyet, sadece biyolojik farklar üzerinden değil, toplumsal yapıların ürettiği dilsel kodlar yoluyla da belirlenir. Kadınlar ve erkekler, bu kodlar aracılığıyla belirli toplumsal cinsiyet rollerini benimsemeye yönlendirilirler. Söz gelimi Bourdieu’ye göre kadınların ‘zarif’ ve ‘itaatkâr’ bir dil kullanması, erkeklerin ise daha ‘güçlü’ ve ‘otoriter’ bir dil benimsemesi, ‘sembolik güç’ün toplumsal cinsiyet rollerini nasıl şekillendirdiğini gösterir.¹¹

2.1. Habitus ve Cinsiyet Roller

Bourdieu’nün ‘habitus’ kavramı, bireylerin toplumsal olarak nasıl şekillendiğine ve onların toplumsal rollerini nasıl içselleştirdiğine işaret eder. ‘Habitus’, bireylerin doğdukları toplumsal çevreye göre belirli cinsiyet rollerini benimsemesini sağlar ve bu roller, dil aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretilir: “*Habitus, kolektif tarihin ürünleri olan nesnel yapıların (örneğin dil, ekonomi vb.), aynı koşullanmaya sürekli olarak maruz kalan ve dolayısıyla aynı maddi varoluş koşullarına yerleştirilen organizmalarda (isteyenler bunlara birey diyebilir) kalıcı eğilimler biçiminde kendilerini . . . tamamen yeniden üretebilmeleri için gerekli olan telkin ve benimseme çalışmalarının ürünüdür.*”¹² ‘Habitus’ sayesinde her şey, biyolojik özelliklerin sosyal yeniden kullanımına ve sosyal özelliklerin biyolojik yeniden kullanımına yol açıyormuş gibi görünür. Bu durum, özellikle sınıfsal konum ve cinsiyet bölümleri arasında eşdeğerlikler inşa edilirken net bir şekilde gözlemlenir.¹³

Öte taraftan toplumsal cinsiyetin ‘habitus’ aracılığıyla yeniden üretilmesi, bireylerin dilsel kodlara uyması yoluyla gerçekleşir. Söz gelimi “*sembolik tahakkümün mükemmel örneği olan erkek egemenliği ve kadınların buna boyun eğmesinin hem kendiliğinden hem de zorla elde edilen bir durum olduğu . . . ancak toplumsal düzenin kadınlar üzerinde yarattığı kalıcı*

⁹ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, 88-89.

¹⁰ Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, çev. Richard Nice, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 25-26.

¹¹ Pierre Bourdieu, *Masculine Domination*, çev. Richard Nice, (Stanford: Stanford University Press, 2001), 2-3.

¹² Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, 85-86.

¹³ Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice*, çev. Richard Nice, (Stanford: Stanford University Press, 1992), 77-79.

etkiler dikkate alındığında anlaşılabilir.”¹⁴ Kısacası kadınların ve erkeklerin toplumsal olarak belirli dilsel kalıplara uyması, toplumsal cinsiyetin ‘habitus’ aracılığıyla nasıl sürdürüldüğünü gösterir.

2.2. İslam Toplamlarında Cinsiyet Roller ve Bourdieu

Bourdieu’nün ‘sembolik güç’ ve ‘habitus’ teorisi, İslam toplamlarındaki toplumsal cinsiyet rollerini değerlendirmek için elverişli görünmektedir. İslam’da toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesinde Kur’an ve hadislerdeki normatif düzenlemeler etkilidir. Söz gelimi Bakara Suresi’nin 228. ayeti, kadın ve erkek arasındaki farkı şöyle ifade eder: “*Kadınların, makul ve meşru ölçülerde ödevlerine denk hakları vardır; erkeklerin ise onların üzerinde bir dereceleri mevcuttur.*”¹⁵ Bu ayet, cinsiyet rollerinin dil aracılığıyla normatif olarak nasıl düzenlendiğine ve bu normatif yapının nasıl vazedildiğine dair açık bir örnektir.

Bununla birlikte toplumsal cinsiyet rollerine dair belirleyici ifadeler hadislerde de mevcuttur. Söz gelimi “*Erkek, ev halkının koruyucusu (çobanı) dur. Onlardan sorumludur*”¹⁶ hadisi, toplumsal cinsiyet rollerinin dil aracılığıyla belirli bir normatif düzen içinde üretildiğini gösterir.

3. Lacan’ın Perspektifi: Dil, Simgesel Düzen ve Cinsiyet

Lacan’a göre dilin, bireylerin bilinçdışı üzerinde nasıl etkili olduğu ve onların kimliklerini nasıl şekillendirdiği meselesi oldukça önemlidir. Ona göre bireyler dil aracılığıyla ‘simgesel düzen’ içerisinde yer alır ve bu düzendeki toplumsal normlar, yine dil aracılığıyla bireylerin bilinçdışı süreçlerinde şekillenir. Dilin yarattığı anlam dünyasında öznelerin başarıları veya başarısızlıkları, kısaca kaderleri belirlenir; onların eğilimleri, karakter yapıları, hatta cinsiyetleri bile bu anlam yapısını takip eder.¹⁷

Lacan, ‘ayna evresi’ kavramıyla bireylerin, kendilerini dil aracılığıyla tanımladıklarını ve bu sürecin doğal olarak toplumsal kimliklerin, özellikle cinsiyet kimliklerinin inşasında merkezi bir rol oynadığını savunur: “*Bu bağlamda ayna evresini bir ‘kimliklenme’ olarak anlamak yeterlidir; . . . analizin terime verdiği anlamda: Kişinin bir görüntüyü üstlendiğinde (kabul ettiğinde) oluşan dönüşüm; Antik Çağ’ın analitik teorisinde ‘imago’ terimiyle ifade edilen bu evrede etkili olması, kaderinde yazılı olan bir görüntü. Bu türdeki küçük adamın kendi yansımasındaki görüntüsünü neşeli bir biçimde kabul edişi bana diğer ile kimliklenme diyalektiğinde nesneleşmeden önce ben’in sembolik matris içinde ilksel bir biçimde çözüldüğü,*

¹⁴ Pierre Bourdieu, *Pascalian Meditations*, çev. Richard Nice, (Stanford: Stanford University Press, 2000), 171.

¹⁵ el-Bakara: 2/228.

¹⁶ Buhari, *el-Camiu’s-sahih*, çev. Mehmed Sofuoğlu, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988), 11/5266-5267.

¹⁷ Jacques Lacan, *Écrits: A Selection*, çev. Bruce Fink, (New York: W. W. Norton & Company, 2006), 21.

*dilin onu evrensel olarak bir özne işlevine dönüştürmeden önceki örnekleyici bir durumu ortaya koyar gibi görünmektedir.”*¹⁸ İşte ben’in ‘öteki’ üzerinden inşası olarak bilinen bu diyalektik, cinsiyet rolleri için de bir örnek/model sunmaktadır.

Lacan’ın teorisinde toplumsal cinsiyetin inşası, ‘simgesel düzen’in bir parçasıymış gibi görünür. Kadınlık ve erkeklik, dil ve bilinçdışı aracılığıyla belirlenen bir sürecin sonunda belirir. Bu süreçte öznenin sesi, ‘öteki’de duyulur¹⁹ ve ‘babanın adı’*’nda, ‘fallus’*’un gösteren olması nedeniyle, ‘öteki’ olarak kadını imler. Kadın ‘fallus’a sahip olmadığından ‘öteki’ndeki eksiklik, özneyi özgürlüğe çağırır.²⁰ İşte bu eksiklik kadınının, ‘bütünüyle olmayan bir konumda’ tanımlanmasının nedeni sayılır ve meşhur “*Aslında kadın yoktur, kadın bütünüyle yoktur*”²¹ aforizması buradan doğar. Başka bir deyişle Lacan’ın gözünde toplumsal cinsiyetin sembolik inşası böyle gerçekleşir.

3.1. İslam’da Kadın ve Erkek Roller: Lacan’ın Kuramı ile Bir Okuma

Nur Suresi’nin 31. ayetindeki kadınlara yönelik örtünme emirleri, Lacan’ın ‘sembolik düzen’inde öteki ile ilişkiye bir örnek olarak düşünülebilir: “*Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar ve görünen kısmı müstesna, ziynetlerini teşhir etmesinler.*”²² Bu ayet, kadınların toplumsal rollerinin sembolik düzen içindeki dilsel belirlenimine uygun görünmektedir. Bununla birlikte aynı ayetin ‘fallus’ merkezli ‘sembolik düzen’ anlatısı ekseninde, kadının konumunu paylaştığı söylenemez çünkü burada, yok sayılan bir ‘öteki’ fikri belirmemektedir.

Öte taraftan, söz gelimi kadının şahitliği bağlamında iki kadının bir erkeği eşitlemesiyle ilgili ayete²³ bakılacak olursa mezkûr sembolik düzeni anımsatan bir yorum yapılabilir. Alacak verecek işlerindeki basit bir muhasebe kaydını tavsiye eden ayette; kayıtlı beraber iki de şahit tutulması önerilir ancak bu iki şahit için erkek olma koşulu vardır. Bununla birlikte şayet iki erkek yoksa bir erkek ve diğer erkeğin yerini tutabilmesi için de iki kadın beraber şahitlik

¹⁸ Jacques Lacan, *Écrits*, 76.

¹⁹ Jacques Lacan, *Écrits*, 578-579.

* Lacan’a göre simgesel düzene giriş bu kavramın izah ettiği karşılaşmayla mümkündür. Çocuk, araya giren babayla birlikte annesinin kendisine ait olmadığını fark eder ve simgesel düzene açılır. Baba burada doğrudan devreye girmek zorunda değildir çünkü onun adı (baba figürü) bile yeterlidir. Fransızca nom (ad) ile non (hayır) kelimelerinin benzerliğinden hareketle ‘babanın adı’ ile ‘babanın yasağı’ birbirine gönderimde bulunur.

* Erkek cinsel organı için kullanılan ancak Lacancı analizde ‘öteki’nin arzusunun nesnesi olmayı ifade eden kavram.

²⁰ Jacques Lacan, *Écrits*, 616-617.

²¹ Jacques Lacan, *Encore*, çev. Bruce Fink, ed. Jacques-Alain Miller, (New York: W. W. Norton & Company, 1999), 7.

²² en-Nûr: 24/31.

²³ el-Bakara: 2/282.

etmelidir. Toplumsal yapının iktisadi koşulları, belki bu türden bir cinsiyet ayrımını destekleyebilir ancak bu husustaki yorumlar, çoğunlukla kadının ruhsal durumu üzerinde durmaktadır.²⁴ Dolayısıyla burada Lacan'ın sembolik düzenindeki 'kimliklenme' evresine benzer bir şekilde kadının duygusal bir varlık olarak işaretlenmesi söz konusudur.

4. Kristeva'nın Perspektifi: Dil, Abject ve Cinsiyet

Kristeva, dilin bilinçdışı süreçlerle cinsiyet inşası üzerindeki etkisini Lacan'ın teorisi dolayımında takip eder. O, Lacan'ın 'simgesel düzen' kavramını geliştirerek dili, sadece bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda toplumsal normların inşasında merkezi bir unsur olarak değerlendirir: *"Sembol sadece işaret değildir, aynı zamanda heterojen bir işlevsellik sunar; bu işlev, anlamlandırma alanında işaret eden olarak işlev gören, hareketli, amorf ancak düzenlenmiş olan anlam bilimsel, dürtüsel bir işlevdir. Konuşan özneye, dürtüler, işaret edenin alanına ait olan arzu metonimisini bozar ve öteki'nin yerine geçen bir hazza doğru yönelir. Bu haz, nesneyi yok eder ve yeniden anlam öncesi bedene döndürür. Dil, ölüm dürtüsünün altında yatan belirsizliği açığa çıkaran bir savunma yapısı olarak görülür. Eğer dil, narsisistik, spekülasyon, hayali bir yatırım olarak sembolik bir yapıdaysa, bedeni pozisyonlarla kendisini işaretleyebilir hale getirir; bu durumda, dilin ölüm dürtüsünün hizmetinde olduğu düşünüldüğünde, bu dürtünün yönlendirildiği bir narsisizm cebi olarak işlev görür; bu durumda ise, dürtü heterojenliğinin sürekli varlığını yeniden hatırlatır."*²⁵ Böylece 'özne' ve 'öteki' arasındaki kopuş toplumsal cinsiyetin gizli inşasını açığa vurur.

Kristeva, Lacan'ın teorisi dışında, 'abject' teorisiyle toplumsal cinsiyet inşasını izah etmeye çalışır. 'Abject', bireyin toplumsal bağlamda kendisini tanımlarken dışladığı ve uzak durduğu her şeyi ifade eder. Toplumsal düzen, normatif kimlikleri inşa ederken belirli unsurları 'abject' olarak tanımlar ve bu unsurları dışlar. Cinsiyetin inşasında, özellikle kadınlık ve annelik, 'abject' kavramı üzerinden şekillenir ve bu nedenle dilin inşa ettiği toplumsal düzende kadın, kendini dışlanmış bulur: *"Abjekt, sapkınlıkla ilişkilidir. Yaşadığım abjekt duygusu, süperego'ya demirlenmiştir. Abjekt sapkındır çünkü ne bir yasağı, bir kuralı ya da bir kanunu kabul eder ne de bunlardan vazgeçer; onları saptırır, yanıltır, yozlaştırır; onları kullanır, kendi yararına daha iyi reddetmek için kötüye kullanır. Hayat adına öldürür -ilerici bir despot olarak yaşar; ölüm adına yaşar -genetik deneylerde bir operatördür; diğerinin acısını kendi yararı*

²⁴ Saadet Altay - Ahmet Erkol, "Patriarkal Kültürde Dini Referanslarla Kadın Kimliğinin Oluşturulması ve Olumsuz Kadın Fıtratına Dair Söyleme Eleştirisi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/2 (Aralık 2022), 144-148.

²⁵ Julia Kristeva, *Revolution in Poetic Language*, çev. Margaret Waller, (New York: Columbia University Press, 1984), 49.

için kısıtlar -bir alaycı (ve bir psikanalist); narsistik bir güç kurarken uçurumu ifşa etmeye çalışır - sanatını bir 'iş' olarak icra eden bir sanatçı. Yolsuzluk, abjektin en yaygın, en bariz görünümüdür. Bu, abjektin sosyalleştirilmiş görünümüdür."²⁶ Böylelikle 'abject', toplumsal düzenin sınırlarında duran ve normatif yapıları çözen bir belirlenim hâlini alır. Bu yapı, özneyi hem dâhil olmaya çalıştığı simgesel düzenle hem de uzaklaşmak istediği 'öteki'yle yüzleşmek zorunda bırakarak kimliğin inşasını karmaşıktırır.

4.1. Cinsiyetin Dil Yoluyla İnşası: Annelik ve Abject

Kristeva'ya göre annelik ve kadınlık, toplumsal düzende dil aracılığıyla belirlenir ve kadın bedeni, toplumsal bağlamda 'abject' olarak görülebilecek belirli unsurlar içerir. Annelik hem kutsanan hem de dışlanan bir konum olarak görülür. Anneliğin kutsanmasında 'abjeksiyon', kadının cinsel yaşamı olarak belirir. Burada sadece çocuk doğurmak gibi kutsal sayılabilecek bir amaç uğruna göz yumulan cinsellik, kutsallığın ardında ustaca dışlanır.²⁷

Bu süreçte dil, kadınları bir taraftan annelik rolü ile sınırlandırırken öte taraftan annelikten dışlanan veya 'abject' olarak kabul edilen kadınlık deneyimini şekillendirir. Başka bir deyişle bu süreçte annelik, dilsel olarak kutsanırken kadının bireyselliği ve bedeni dışlanır ve dolayısıyla toplumsal normlara uymayan kadınlık deneyimi, 'abject' olarak tanımlanır. Bununla birlikte mesele, sadece kadınlık deneyimi veya cinsellikle ilgili değildir, söz gelimi kadının adet görmesi bu kavramla ilişkilendirir. Nitekim kadının, adet görüyor olması nedeniyle dini alandan, yani mabetlerden uzak tutulması, kirlilik kavramı üzerinden 'abjeksiyon' fikriyle ilişkilendirir ve hâliyle bedensel gerçekler, kadında dışlanmışlık hissini canlı tutmuş olur.

4.2. İslam'daki Kadın Anlayışı: Kristeva Perspektifiyle Bir Okuma

İslam toplumlarında annelik, kadınların toplumsal rollerinin en önemli unsurlarından biridir. Kur'an ve hadislerde kadınlar, özellikle annelik rolü üzerinden tanımlanır ve yüceltilir. Bu durum, en azından bir yönüyle Kristeva'nın 'abject' teorisi bağlamında yorumlanabilir görünmektedir.

Lokman Suresi'nin 14. ayeti, anneliğin ne derece yüceltildiğini gösteren önemli bir ayettir: *"Biz insana anne ve babasına iyi davranmasını tavsiye ettik. Annesi onu zahmetle taşıdı ve zahmetle doğurdu."*²⁸ Bu ayet, anneliğin dilsel olarak kutsandığını ve toplumsal düzende ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermesi bakımından önemlidir. Kristeva'nın bakış açısından

²⁶ Julia Kristeva, *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, çev. Leon S. Roudiez, (New York: Columbia University Press, 1982), 15.

²⁷ Julia Kristeva, *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, 17.

²⁸ Lokmân: 31/14.

yorumlandığında bu kutsama, aynı zamanda kadının bedenini ve bireyselliğini sınırlayan bir süreç olarak da değerlendirilebilir. Buna göre annelik rolü, kadınların toplumsal düzen içindeki yerini tanımlarken annelik dışındaki kadınlık deneyimleri ‘abject’ olarak dışlanabilir. Bununla birlikte esasında bu düşünceyi tetikleyecek bir gösterene sahip olmadığımızı belirtmek gerekir çünkü burada, kadın cinselliğiyle ilgili herhangi bir kategorik yasaklama söz konusu değildir.

Bu hususta atıfta bulunabileceğimiz başka bir ayet ise Ahzab 6’dır. Bu ayette Peygamber eşleriyle evlenmek başkalarına yasak kılınır ve bu yasak, sıradan bir hukuki engel olmanın ötesinde, kategorik bir annelik vurgusu içerir.²⁹ Yasaklar, bedeli göze alınarak delinebilir ancak annelik asla göz ardı edilemez ve aşılamaz. Dolayısıyla burada annelik, kutsallığın ardında kadınlık deneyimlerinin dışlandığı bir yapı olmaktan daha fazlası olarak konumlandırılmış olur.

Dahası İslam’ın, kadınların adet görmesi nedeniyle kirliliği sayıldığı iddiası bağlamında da ‘abjeksiyon’ fikrini desteklemediği söylenebilir. Nitekim Bakara 222’de adet dönemlerinde kadınlardan uzak durulması gerektiği belirtilir ancak bu yasaklama, ‘abject’ temelinde değerlendirilmez çünkü bu yasak; söz konusu hâlin, kadın için bir sıkıntı olmasından dolayı olup, kadını koruma amacına matuftur.

Bu örneklerde rivayetlerin sıhhati göz önünde bulundurulmuştur ancak toplumsal yapıların inşasında bilimsel kabulleri aşan şeyler mutlaka görülür. Söz gelimi kadın saçıyla ilgili bazı anlatılarda toplumsal kabul ve rivayetlerin sıhhati tümüyle örtüşmeyebiliyor. İslam Peygamberi’nin, kendisiyle konuşan varlığın melek mi yoksa şeytan mı olduğu noktasında şüpheyi düşmesini konu eden bir anlatı, bu gerçeğin çarpıcı örneklerinden biridir. Bu anlatıya göre Hz. Hatice, söz konusu varlığı değerlendirmek için saçlarını açar ve Peygamber’e hâlâ onu görüp görmediğini sorar. Peygamber, görmediğini söyleyince Hz. Hatice onun melek olduğuna kanaat getirir.³⁰ Bu anlatı, bize cinsiyetsiz bir tür olan meleğin kadın saçına tahammül edemediğini ima eder. Melek cinsiyetsizdir ancak belli ki cinsler arasında biçimsel bir yaklaşım farklılığına sahiptir. Bu çıkarım, farklı şekillerde yorumlanabilir, buna karşın onun toplumsal düzlemdeki mesajı, basit ve açıktır; saç görünürse melek kaybolur. Burada artık rivayetlerin sıhhati meselesi önemini yitirir çünkü toplumsal yapı, her zaman sahih metinler üzerinden şekillenmez; bu, bazen ve belki de çoğunlukla sözlü kültürle gerçekleşir.

²⁹ el-Ahzâb: 33/6.

³⁰ Fethi Benslama, *İslâm’ın Psikanalizi*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 203.

SONUÇ

Foucault ve Bourdieu, kadını toplumsal yapıların, iktidar ilişkilerinin ve sembolik sistemlerin bir ürünü olarak ele alır. Onların gözünde kadının konumu, iktidar dinamikleri ve sembolik tahakküm tarafından tayin edilir. Başka bir deyişle hem Foucault hem de Bourdieu, kadını toplumsal ve tarihsel bir bağlamda analiz eder. Bununla birlikte onlar bu analizi farklı unsurlar üzerinden yapar. Nitekim Foucault, kadını beden politikaları ve iktidarın gözetim mekanizmaları çerçevesinde ele alır. Ona göre iktidar, bedene dayattığı normlar ve disiplinler aracılığıyla bireyleri denetim altına almaktadır ve kadın bedeni de bu mekanizmalardan bağışık değildir. Foucaultcu bakış açısından, söz gelimi nüfus politikalarına, cinsiyet rollerine ve güzellik standartlarına dair tartışmalar, kadın bedeni üzerindeki iktidar etkisinin en çok yansıdığı alanlardır. Öte taraftan Bourdieu ise kadını, büyük ölçüde toplumsal yapıların ve ‘sembolik güç’ün etkisi altında belirlenen bir özne olarak değerlendirir. Ona göre kadınların toplumsal statüsü ve rolleri, tarihsel olarak erkeklerin egemen olduğu bir düzen içinde kurulmuştur; kadınların toplumsal konumunu esas olarak ataerkil bir yapı belirlemiştir.

Son tahlilde bu iki yaklaşım, kadın cinsiyetinin toplumsal ve tarihsel bir inşa olduğunu, kendi başına var olmaktan çok iktidar mekanizmalarının etkisiyle şekillendiğini savunur. Dolayısıyla bu teoriler, kadını hem beden hem de kimlik bakımından toplumsal ve kültürel tahakkümle belirlenmiş bir özne olarak sunar. Burada kadın, toplumsal iktidarın yansımalarını; tarihsel bir içselleştirme ve normalleştirme sürecinin sonucu olarak kendinde taşıyan varlıktır.

Psikanalitik teorilere gelince kadın, daha çok erkekle karşıt veya tamamlayıcı bir özne değil, bir bilinmezlik ve ‘öteki’ olarak ele alınır. Söz gelimi Lacan’a göre ‘kadın figürü’ zihinlerde bir özne veya nesne olmaktan öte, erişilemeyen, tamamlanmamış ve eksik kalmış bir yapı olarak anlam kazanmaktadır. Burada kadın, bilinçdışı yapının sembolik düzlemde inşa ettiği bir figür olarak alımlanmakta ve yine bu nedenle, erkeğe kıyasla, ‘belirsiz’ ve hatta ‘bilinemez’ olarak görülmektedir. Dahası Lacancı teoriye göre bu durumda kadın, ‘tümüyle var olmayan bir özne’dir ve bu, onun arzularının ve hazlarının dilde tam olarak karşılık bulamadığı anlamına gelir. Nitekim Lacan’ın “*kadın yoktur*” ifadesi, kadının ‘sembolik düzen’de dilsel olarak ifade edilemeyen ve kendi başına bir özne olarak var olmayan bir figür olduğunu ima eder. Başka bir deyişle Lacan’a göre kadın, daima ‘öteki’nin bir yansıması olarak algılanır ve erkek arzusuyla sürekli bir gerilim içinde var olur ancak bu sonuncusu, yine de onun tanımlayıcısı değildir çünkü kadın, bir arzu nesnesi olmaktan çok, dilin sınırlarında yer alan, tanımlanamayan ve ‘sembolik düzen’de tam anlamıyla temsil edilemeyen bir yapı olarak durmaktadır.

Bu (psikanalitik) bağlamda Kristeva'ya yöneldiğimizde ise dilin, yalnızca iletişimsel değil, aynı zamanda 'psiko-sembolik' bir işleyişe sahip olduğu ve toplumsal cinsiyetin bilinçdışı süreçlerle şekillendiği iddiası ile karşılaşırız. Kristeva, genel düzlemde Lacan'ın 'simgesel düzen' kuramına 'semiyotik' bir bakış açısı eklemiş ve buradan hareketle 'özne' ve 'öteki' arasındaki kopuşu, toplumsal cinsiyetin gizli bir şekilde inşa edilme nedeni olarak göstermiştir. Daha özelde o, 'abject' kavramından referans alarak kadınlık ve annelik rollerinin hem kutsanarak idealleştirildiğini hem de beden temelli göstergeler üzerinden dışlanarak sınırlandırıldığını savunmuştur. Ona göre kadın bedeni, özellikle annelik ve cinsellik bağlamında, dilsel olarak belirlenmiş normatif sistemler içinde bir 'abjeksiyon' nesnesi hâline gelmiştir. Kısacası o, dili hem kadınlığı kuran hem de onu bastıran, yönlendiren ve dışlayan bir araç olarak görmüştür. Dolayısıyla Kristeva'nın yaklaşımı, toplumsal cinsiyetin sosyolojik olduğu kadar psikanalitik bir dilsel kurgu olduğunun altını çizmiştir.

Tüm bunlardan sonra, konuya İslam özelinde baktığımızda toplumsal cinsiyet rollerinin dil aracılığıyla inşası, Kur'an ve hadis metinlerinin yanı sıra tarihsel yorumlar, toplumsal kabuller ve kültürel süreklilikler üzerinden şekillenen çok katmanlı bir söylem süreci olarak görünmektedir. Kur'an ve hadislerdeki normatif ifadeler, kimi zaman toplumsal dengeyi sağlama kimi zaman ise mevcut yapıları düzenleme amacıyla ortaya konulmuştur ancak bu ifadeler pratik yaşamda, bir bakıma, tekrardan üretilmiştir. Nitekim kadınlık, annelik, örtünme veya şahitlik gibi olgular, İslami metinlerde çoğunlukla yüceltici ve düzenleyici bir dile sahiptir ancak bu dil, toplumsal alanda yeniden üretilmiş, hatta kimi zaman dışlayıcı anlamlar da kazanmıştır. Dolayısıyla İslam toplumlarında toplumsal cinsiyetin dil yoluyla inşası, sadece Tanrısal buyruklarla değil, aynı zamanda bu buyrukların tarihsel ve kültürel bağlamda yeniden üretilmesiyle gerçekleşmiş ve bu süreçte, metinlerin sıhhati kadar, yerleşik sözel kültür de etkin bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Kur'an Yolu Meâli. çev. Erişim 26 Mayıs 2025.
<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf#reload>

Altay, Saadet – Erkol, Ahmet. "Patriarkal Kültürde Dini Referanslarla Kadın Kimliğinin Oluşturulması ve Olumsuz Kadın Fıtratına Dair Söyleme Eleştirisi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/2 (Aralık 2022), 137-157. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1179283>

Benslama, Fethi. *İslâm'ın Psikanalizi*. Çev. Işık Ergüder. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*. Çev. Gino Raymond ve Matthew Adamson. Ed. John B. Thompson. Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Bourdieu, Pierre. *Masculine Domination*. Çev. Richard Nice. Stanford: Stanford University Press, 2001.

Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. Çev. Richard Nice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Bourdieu, Pierre. *Pascalian Meditations*. Çev. Richard Nice. Stanford: Stanford University Press, 2000.

Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*. Çev. Richard Nice. Stanford: Stanford University Press, 1990.

Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail. *El-Camiu's-sahih*. Çev. Mehmed Sofuoğlu. 16 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988.

Çağıl, Necdet. “İslam Öncesi Mekke Toplumunda Kadın”. *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*. Ed. Mevlüt Güngör. 199-223. İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2011.

Foucault, Michel. *Cinselliğin Tarihi*. Çev. Hülya Uğur Tanrıöver. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

Foucault, Michel. *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. Çev. Ferhat Taylan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992.

Foucault, Michel. *Toplumu Savunmak Gerekir*. Çev. Şehsuvar Aktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Kristeva, Julia. *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. Çev. Leon S. Roudiez. New York: Columbia University Press, 1982.

Kristeva, Julia. *Revolution in Poetic Language*. Çev. Margaret Waller. New York: Columbia University Press, 1984.

Lacan, Jacques. *Écrits: A Selection*. Çev. Bruce Fink. New York: W. W. Norton & Company, 2006.

Lacan, Jacques. *Encore*. Çev. Bruce Fink. Ed. Jacques-Alain Miller. New York: W. W. Norton & Company, 1999.

Suyuti, Celaledin. *el-Camiu's-sağir*. Çev. Seyit Avcı. 3 Cilt. Konya: Serhat Kitabevi, 2014.